

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(6)/2025, 71-77

УДК: 81'373.2

DOI: [10.52754/16948874_2025_2\(6\)_8](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_2(6)_8)

КАРЛУК УРУУЛАРЫНЫН АТАЛЫШТАРЫ¹

НАЗВАНИЯ ПЛЕМЕН КАРЛУКОВ

THE NAMES OF THE KARLUK TRIBES

Карой Сегледи

Карой Цегледи

Károly Czeglédy

Будапешт, Мажарстан

Будапешт, Венгрия

Budapest, Hungary

¹ Károly Czeglédy. (1949). "A karluk törzsek nevei". *Magyar Nyelv*, XLV, 164-168. **Мажар тилинен кыргыз тилине которгон:** Абдимиталип уулу Нурсултан, PhD, улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети, nabdimitaliipuulu@oshsu.kg; <https://orcid.org/0009-0002-1689-0741>

КАРЛУК УРУУЛАРЫНЫН АТАЛЫШТАРЫ

Аннотация

Белгилүү мажар чыгыш таануучусу Карой Сеглединин (1914-1996) карлук урууларынын аттары жана курамы боюнча макаласы 1949-жылы “Magyar Nyelv” (Мажар тили) журналында жарык көргөн. Бирок кыргыз тарых илиминде жана тил багытындагы изилдөөлөрдө аталган макала изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келет. Бул мүчүлүштүктү толуктоо жана жалпы эле окурмандар үчүн макала кыргыз тилине которулду. Цегледи кытай жана араб жазма булактарын салыштырып талдап, карлук этнонимдерин, алардын ар кыл салттардагы ар кандай берилиштерин, орто кылымдар жылнаамаларында колдонулушун изилдейт. Айрыкча айрым урууларды аныктоого, алардын Борбордук Азиянын этносаясий түзүлүшүндөгү ээлеген ордуна, алгачкы орто кылымдардагы тарыхый процесстердеги карлуктардын ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Бул котормо кыргыз илимине маанилүү тарыхнаама материалды киргизип, карлуктардын тарыхын жана этникалык курамын тереңирээк изилдөөгө шарт түзөт. Макаланын аягында изилдөөчүлөргө ыңгайлуу болуусу үчүн пайдаланылган адабияттардын толук тизмеси берилди (макаланын түп нускасында берилген эмес).

Ачкыч сөздөр: карлуктар, булак, печенег, түрк тарыхы, тухсилер

НАЗВАНИЯ ПЛЕМЕН КАРЛУКОВ

THE NAMES OF THE KARLUK TRIBES

Аннотация

Статья известного венгерского востоковеда Кароля Сегледи (1914-1996) о названиях и составе карлукских племен была опубликована в журнале «Мадьяр Нельв» (Венгерский язык) в 1949 году. Однако эта статья в значительной степени игнорировалась исследователями в области киргизской истории и лингвистики. Чтобы восполнить этот пробел и для пользы широкой читательской аудитории, статья была переведена на киргизский язык. Автор на основе сравнительного анализа китайских и арабских письменных источников рассматривает этнонимы карлуков, варианты их передачи в разных традициях и особенности их употребления в средневековых хрониках. Особое внимание уделяется вопросам идентификации отдельных племён, их месту в этнополитической структуре Центральной Азии и роли карлуков в исторических процессах раннего средневековья. Перевод данной статьи вводит в кыргызскую научную среду важный историографический материал и способствует более глубокому изучению истории и этнического состава карлуков.

Abstract

An article by the renowned Hungarian orientalist Károly Szeglédy (1914-1996) on the names and composition of the Karluk tribes was published in the journal Magyar Nölv (Hungarian Language) in 1949. However, this article was largely ignored by scholars of Kyrgyz history and linguistics. To fill this gap and for the benefit of a wider readership, the article was translated into Kyrgyz. Based on a comparative analysis of Chinese and Arabic written sources, the author examines the ethnonyms of the Karluks, the various forms of their transmission in different traditions, and the specific features of their usage in medieval chronicles. Particular attention is paid to the identification of individual tribes, their place in the ethno-political structure of Central Asia, and the role of the Karluks in the historical processes of the early Middle Ages. This translation introduces important historiographical material into Kyrgyz scholarship and contributes to a deeper study of the history and ethnic composition of the Karluks.

Ключевые слова: карлуки, булак, печенеги, тюркская история, тухси

Keywords: Karluks, Bulak, Pechenegs, Turkic history, Tukhsi

Киришүү

1. Ата мекендик илимибизде түрктөрдө титулатурадан жана аттын түсүнөн коюлган уруу аталыштары болгондугу көп эле айтылган.

Алсак, мажарлардын *дьюла* уруусунун келип чыгышы жакшы белгилүү.² Байыркы түрктөрдө *ябгу* титулу да уруу аталышы катары колдонулган. Кытай булактарында батыш түрктөр *түрк ябгу*, *ябгу уруусу* же жөн эле *ябгу* деп эскерилет (Németh, 1930, б. 44-48). Мындай учурларда титулдук аталыш башында жалпы ат катары каймана мааниде гана колдонулуп, бирок көп учурда туруктуу аталышка өтүп кеткен.

Этноним катары колдонулган түс аталыштарынын биринчи тобу маанисинин чечмелениши кыйын болгон сөздөрдөн турат. Орхон түрктөрүнүн бир аталышы катары *көк түрк* сөзү колдонулса, ал эми кытай булактары боюнча батыш түрктөрүнүн айрым уруулары *сары түргөш*, *кара түргөш* деп аталган (Chavannes, 1903, б. 46 жана 85). Араб булактарында *кара хазар* деген этноним катталган (МНК, 1900, б. 216-235). Азыркы кезде *кара ногой*, *кара кыргыз*, *кара кытай*, *сары кытай*, *кара кыпчак*, *сары кыпчак* ж.б. кездешет. Этнонимдерди түс менен атоо салтынын келип чыгышы дагы эле талаш-тартыштарды туудуруп келет. Бирок мындай көрүнүштү коомдук себептер менен түшүндүрсө болот деген пикирдебиз. Ал эми экинчи уруу аталыштарына - ат түсү менен аталган этнонимдерди кошууга болот. Дьюла Немет бул маселеге алгачкылардан болуп көңүл бурган.

Азыркы кезде *кара ногой*, *кара кыргыз*, *кара кытай*, *сары кытай*, *кара кыпчак*, *сары кыпчак* ж.б.у.с. аталыштар белгилүү. Мындай уруулук ат коюу салтынын келип чыгышы азыркыга чейин талаш-тартыштарды жаратып келет. Арийне, аны социалдык себептер менен түшүндүрүүгө болот. Түс катышкан уруу аталыштарынын экинчи тобуна аттын түсү менен аталган уруулар кирет. Дьюла Немет алгачкылардан болуп бул маселеге кайрылган. Император VII. Константиндин эмгегинде печенегдердин бардык уруулук аттары татаал сөздөр: алардын биринчи элементи - жылкынын аты, экинчиси - кадырлуу адамдын атынан тураарын ынандыруу түрдө далилдеген (Nemeth, 1922, б. 2-7; кийинки адабияттарда Moravcsik Gyula “Byzantinoturcica” деген ат менен жарык көргөн). Пайс Дежө мындай куралма аталыш мажар тарыхында *кеккенд*³ уруусунда да кездешерин белгилейт (1921, б. 270-276; **салыштырыңыз:** Nemeth, 1930, б. 48). Неметтин айтымында, бул аталыштар сөз болуп жаткан уруулардын жылкыларынын түсүнө менен байланыштуу. Дьерффи Дьердь (Györffy György) Неметтин түшүндүрмөсүн четке кагып, мындай аталыштар уруулардын туусундагы көп түстүү түпөктөн келип чыгат деген көз карашты карманат (1940, б. 449-453). Янош Харматта Неметтин пикирин кубаттап, бир түстүү жылкылуу болуу көчмөндөрдө кеңири тараганын жана ага тактикалык себептер таасир этиши мүмкүн деп жазат (Harmatta, 1946, б. 27).

Түс – жалпы аталыш катары колдонулган үчүнчү топ да бар. Бирок, азыркы кезде бул топ үчүн бир гана мисалды келтире алабыз. Европага кундар (түркчөдө *сары* же *куман*, славян тилдеринде *половец*, мажар тилинде *палоч*) менен кошо келген аталыш бул элдин антропологиялык өзгөчөлүгүн – терисинин же чачынын (же экөөнүн тең) өңүн билдирет (салышт. Czeplédy, 1949, б. 43-50).⁴

² Дьюла же Gyula – араб жана византия булактарында эскерилген, IX—X кк. мажар уруу конфедерациясында экинчи даражадагы титулдуу аталышы (котормочудан).

³ *Кенде* же *күндү* — IX-X кылымдардагы мажар уруу федерациясынын башчысынын титулу. Алгачкы ирет энциклопедист аалым Ибн Рустенин (IX к. аягы – X к. башы) “Китаб ал-алак ан-нафиса” (Баалуу мончоктор китеби) аттуу эмгегинде эскерилет.

⁴ Биздин жылнаамаларда *половецтер* Cumanus деген ат менен эскерилет. Мындай көрүнүш бир-экиден учурдан сырткары бир гана сарыларга гана тиешелүү өңдөнөт. Кумандар менен байланышкан Алби жана Нигри аталыштары жогоруда белгиленген түс белгилердин биринчи тобуна кирет жана кумандардын ири уруулук

Жогоруда айтылган этнонимге ээ болуу жолдору азыркыга чейин эске алынбай келе жаткан карлук уруу аталыштарында да кездешет.

Карлуктарда титулдан да, түстүн аталышынан да коюлган уруулар болгон. Бирок аларды жогоруда айтылган печенегдердеги *түстүү аталыштар* менен тең кароого болбойт. Бирок, карлуктардын уруулук аталыштарынын айрым бөлүктөрүн алардын тарыхындагы айрым учурлар менен гана чечмелөө мүмкүн.

2. Адегенде түшүнүүгө жеңил болуу үчүн карлуктардын тарыхындагы негизги окуяларды жалпылап алуу ашыкчалык кылбайт. Учурда карлуктардын тарыхы жана географиясы боюнча колдо эскирген маалыматтар гана болушу маселенин актуалдуулугун арттырат.

Карлуктар башында түрктөрдүн курамындагы уруу болгон (Chavannes, 1903, б. 86, комм. 4). V кылымдын ортосунда түзүлгөн Түрк каганаты 581-жылы батыш жана чыгыш болуп экиге бөлүнүп калгандан кийин карлуктар эки түрк каганатынын ортосунда калып, Алтайдын түштүк-батыш бөлүгүндөгү Кара Иртыш менен Зайсан-Нордо, араб булактарында T.w.l.s деген тоонун этегинде, ал эми кытай булактарында То-ло-се деп эскерилген өрөөндү мекендешкен. Карлуктардын уйгурлар менен бириккен колу алгач чыгыш (745-ж.), кийин батыш түрк каганатын (766-ж.) кулатышкан. Бул салгылашуулардан кийин карлуктардын бир бөлүгү түндүктөгү мекенинде, Иртышта калышкан жана монгол чапкынына чейин маанилүү роль ойношкон. 766-жылдан кийин алардын бир бөлүгү түштүккө карай көчүп, мурунку Батыш Түрк каганатынын аймагына, т.а. Или жана Чүй дарыяларынын боюна жана Ысык-Көл аймагына келип отурукташкан. Жаңы аймакта карлуктар маал-маалы менен Сыр-Дарыянын чыгышына жортуулдарды жасап турган мусулмандар менен ирегелеш жашап, түрктөр жана шаарларда жашаган иран тектүү согдулар менен жуурулушуп кетишкен. Алар Сыр-Дарыянын ортоңку агымы жана Чүй дарыясынын боюндагы бир нече согду шаарларын басып алышкан (Махмуд Кашгари аларды Аргу деп атайт). Карлуктар басып алган шаарлардын катарында батыш түрктөрдүн эки борбор калаасы жана Ысык-Көлдүн чыгышында бири-бирине тыгыз жайгашкан, төрт чоң жана беш кичинекей шаарчадан турган Барскан аймагы (IX кылымдагы араб саякатчысы Тамим ибн Бахрдын сөзү боюнча) да болгон. Акыркы мезгилде советтик археологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында Аргу жана Барскандын маанилүү шаарлар болгондугу аныкталууда.

Макалабызда VIII-IX кк. карлук, тибеттик, уйгур, мусулман жана кытайлыктардын түндүктө Тохаристан, түштүктө Тарим ойдуңундагы хотан-сактары сыяктуу бай шаар-мамлекеттерди ээлөө үчүн бири-бири менен болгон согуштарына токтолбойбуз. Бирок карлуктар жашаган аймак кандуу согуштарга карабастан XI кылымга чейин эч өзгөрүүсүз калганын баса белгилейбиз. Перс автору Джайхани, Махмуд Кашгари жана кытай булактарынын маалыматы боюнча карлуктардын аймагы түндүктөн Или, Алтайга, түштүк-чыгышы Тянь-Шанга чейин созулган.⁵ Тянь-Шань жана Кашкардын аймагында

бирикмелерин билдирет. Бул жерде эскерилген “albi” сөзү кээ бир тарыхчылар ойлогондой “сары” эмес, “ак” түстү билдирет (караңыз. Antiquitas Hungarica T. I, 163-164). А. Вамберинин половецтер менен кундарды бир эл деген жаңылыш пикири өлкөбүздө кечээ жакынга чейин эле өкүм сүрүп келген кун=куман деген көз караштын жемиши. Палочи (половецтер) - мажар коомунун тилдик жактан гана эмес, этнологиялык жактан да эң уникалдуу элементтеринин бири болуп саналат (Бартч алардын арасында “монголдук” расалык белгилердин алып жүрүүчүлөрүнүн санын 20-25% деп эсептейт. Алардын Ички Чыгыш азиялык тегин эске алсак, бул кадыресе көрүнүш). Бирок, алардын славянча аталышы жана Венгрияга көчүп келүү маселеси биздин тарыхчыларыбызды дээрлик түйшөлткөн эмес. Бул маселеге удулу келгенде кайра кайрылам.

⁵ Бартольддун кээ бир карлуктар түндүк Ооганстанга 766-жылга чейин алыскы түштүккө көчүп келишкен деген көз карашы маалыматтарды туура эмес чечмелөөнүн жыйынтыгы. Кытай булактарынын маалыматтары анын көз карашына караманча каршы келет. Ооганстандын түндүгүндө чындап эле карлуктар жашайт. Убагында Лайош Лигети алар менен жолугуп, алардын тилин үйрөнгөн. Бирок алар бул аймакка башка түрк жана монгол

карлуктардын чыгыш коңшулары батыш түрктөрдөн тараган ягмалар⁶ жана күнгүйлөр (менимче, Кашкардын жанында жайгашкан бул аталышта кытай булактарындагы «кун-юэ» катылып тургансыйт).⁷

940-жылдан кийин уйгур тектүү йагма династиясы Кашкар жана карлуктардын аймагын Карахандар мамлекетине бириктирип, биз замандын миң жылдыгында эң чыгыштагы мусулман мамлекети болгон. Карахандар этникалык курамы боюнча да, тили боюнча да толук түрк мамлекети болгон. Чумыл, йагма, бугра, барскан, чигил, түргөштөрдүн калдыктары, алар менен чогуу бир кездерде түрктөрдөн бөлүнүп чыккан карлуктар түрк элементин ташып жүрүүчүлөр болгон. Бул бүкүлү түрк империясында иран тектүү элдердин калдыктары, түрк-иран жалгашуусунан пайда болгон түркмөн-мусулмандар жана кенчектер гана этникалык жактан айырмаланып турушкан.

Буга чейин буга анча көңүл бурулбай келген «Табакат-и Насири» аттуу перс булагында XI кылымда көчмөн карлук уруулары Ооганстанда мусулман Газневиддер династиясынын кызматында болуп, Түндүк Индияны басып алууга катышкан деп айтылат. Бул карлуктар Махмуд Кашгари “ахл ал-вабар” б.а. “боз үйдө жашагандар” деп атаган бөлүгү болуу керек. Алардын курамынан кийин Түндүк Индияда карлук династиялары чыккан. Натыйжада тибеттиктер *gar-log* деп жалпысынан Түндүк Индиядагы мусулмандарга карата колдонушкан деп жыйынтык чыгарса болот (**караңыз:** Ligeti, 1936, б. 102). XI кылымдагы караханилер менен селжуктардын ортосундагы согуштардын айынан моңгол чапкынына чейин карлуктар тууралуу маалымат дээрлик эскерилбейт.

3. Уйгур жазма эстеликтеринен карлуктардын биримдиги үч уруудан тургандыгын *üç-qarluq* билебиз. Кытайлар да карлуктардын үч уруусун белгилешкен: 1. *mou-lo* 2. *ç'i-si* (*p'o-fu*), 3. *t'a-ši-li* (Chavannes 1903, 85, 3-бет). Бул ысымдардын акыркы экөө али чечмелене элек. Ал эми *моу-ло* боюнча төмөндө маалымат берем. Уйгур жана кытай маалыматтары карлук тарыхынын көөнө, түндүк мезгилине тиешелүү. Араб булактары түштүктө карлук урууларынын конфедерациясынын кайра түзүлгөндүгү жөнүндө кеңири маалымат берет. Бул жагынан биздин негизги булагыбыз Жайханинин маалыматтарын пайдаланган (IX к.) Марвазинин эмгеги (XI к.). Анда IX к. окуялар чагылдырылган. Ал мезгилде карлуктардын 9 уруусу болгон. Биринчи үч уруусу чигил деп аталып, карлуктарга кошулуп кеткен түрк чигилдерден болушкан.⁸ Төртүнчү, бешинчи жана алтынчы уруулар *h.s.k.i.* деп аталган. Бул аталыш азырынча так чечмелене элек. Арийне бул аталыш башка бир булакта өкүмдардын ысымы деп да берилет (**караңыз:** Kmoskó, 1927, 288-293-бб.). Бул аталыштагы *h-s* тыбыштарынын болушун эске алуу менен бул сөздүн башында “А” тамгасы болушу керек деп ишенимдүү айта алабыз. Сөздүн башында *h-* (*h-*) нын болушу уруунун түрк эмес, иран тектүү экендигинен кабар берет. Жетинчи уруунун аталышы Кмошко тарабынан такталып, мааниси чечмеленген эмес (Kmoskó, 1939, б. 178). Бул уруунун аты – *булак*. Минорский Кмошконун мажар тилинде жазылган макаласынан кабары болгон эмес. Ошону менен бирге

уруулары менен бирге моңгол чапкынынан кийин көчүп келишкендей. Бартольд 12 лекциясында (76-б.) белгилеген карлук, йагма жана чигилдердин “түндүк миграциясы” (Ысык-Көлдөн Или дарыясына чейин) да болгон эмес.

⁶ Ибн аль-Мукаффанын элдик этимологиялык чечмелөөсүнө сокур ишенип алган Бартольд менен Минорский ойлогондой токуз-огуз эмес.

⁷ Күңгүт менен Барсган уруу аталышы да, шаар аты катары да эскериле берет. Анатолиядагы огуз урууларынын аталыштарынан жана Венгриядагы уруу аттарынан келип чыккан топонимдер менен салыштырыңыз.

⁸ Перс Гардизи чигилдердин башкаруучусу *чигил-туксин* деп аталарын жазган. Туксин – Караханилер мамлекетинде кагандан кийин үчүнчү даражада турган наам экендигин М. Кашгаринин эмгегинен билебиз. Минорский Кашгариде эскерилген *tüksin* жөнүндө сөз болуп жатканын түшүнбөй эле аны *taksin* деп окуп (Z. V. Togan, Ibn Fadlan 261), сүйлөмдөгү фразаны *çigil-i taksin* (Таксиндин чигилдери) деп чечмелеп салган. Б.а. перс тилиндеги сын атоочтук конструкцияны пайдаланган. Чындыгында *çigil-tüksin* мусулман жана уйгур булактарындагы *hazar-haqan*, *çigil-arслан* же *çigil-tutuq* сыяктуу эле чечмелениши керек эле.

ал печенегдердин уруу аталыштары тууралуу изилдөөлөрдү эске албагандыктан *булак* аталышынын (Minorsky, 1942, б. 106) так окулушунан да күмөн санайт. Дьюла Немет өзүнүн диссертациясында *булак* – жылкынын түсү экендигин көрсөтүп, “ала, ала-була” деген маанини билдирерин жазган. Карлуктардын *булак* уруусу да дал ушул топко кириши керек. Менин оюмча *булактын* кытайча транслитерациясы *моу-ло* болсо керек.

Сегизинчи уруу *күл-иркин* деп аталган. Минорский мындай окулушунан да күмөн санайт. Бирок мындай окулушунан күмөн саноо негизсиз. Анткени Махмуд Кашгаринин эмгегинде *күл-иркин* – карлуктардын уруу башчыларына берилген наам деп ачык жазылып турат (Brockelmann 68 *köl irkin* деп туура эмес окуган). Бул аталыш башка орто азиялык булактарда да кездешет (сал. Z.V. Togan, Ibn Fadlan 141).

Тогузунчу уруунун аталышын бир нече булактар бир ооздон *tuhs* деген формада берет (буга чейинки белгилүү маалыматтарга Табаридеги маалымат да кошумчаланды). Гардизинин ою боюнча (Бартольд, 1897, б. 102) *тухсилер* түргөштөрдүн бир уруусу. Айтылышына караганда бул аталыш түркчө эмес, иранча болуу керек. Бул аталыштын келип чыгышын изилдеп жатканда Януш Хармата *тухстар* кавказдык астардын курамындагы *духс* уруусунун аты менен байланыштуу болушу мүмкүн экендигине менин көңүлүмдү бурдурду.

IX кылымдагы эң толук тизмени карап чыгып, карлуктардын *күл-иркин* жана *h.s.k. i*. Урууларынын аталыштары наамдардан келип чыкса, *булак* уруусунун аталышы түстөн келип чыккан. Бул уруулардын тизмесинен 766-жылдан кийинки карлуктардын тарыхындагы окуяларды ачык чагылдырат, т.а. карлук урууларынын арасында түрк уруу аттарынын пайда болушун ушуну менен түшүндүрүүгө болот. Ал эми карлуктардын уруу аталыштарында иранча элементтердин болушу таң калыштуу. Бирок Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө кенен чагылдырылган маалыматтардан Борбордук Азияда түрк жана иран элдеринин аралашуусу XI кылымда да бүтпөгөнүн эске алсак анда мунун баары түшүнүктүү эле болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. *Antiquitas Hungarica I.* (1948). Evfolyam, 1-2 Szam. Budapest: VIII. K. Muzeum Körut, 68.
2. Bartold, V. (1927). *Orta Asya Türk tarihi hakkinda dersler.* Istanbul: Evkaf Matbaasi.
3. Chavannes, Edouard. (1903). *Documents sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux.* St. Petersburg: Academie Impèriale des Sciences.
4. Czeglédy, Károly. (1949). A kunok eredetéről (Кумандардын келип чыгышы тууралуу). *Magyar Nyelv XLV*, 43-50. Budapest: Kiadja A Magyar Nyelvtudományi Társaság.
5. Dezső, Pais. (1921). Kék-kend (Кеккенд уруусу тууралуу). *Kőrösi-Csoma-Archivum*, I. (1921—1925), 270-276. Budapest: Kiadói varrott papírkötés
6. Györffy, György (1940). Besenyők és magyarok (Печенегдер жана мажарлар). *Különlenyomat a Kőrösi-Csoma Archivum I. kiegészítő kötetéből*, 397-500. Budapest: Kiadói varrott papírkötés.
7. Harmatta, J. (1946). Színes lovú népek (Түстүү аттуу элдер). *Magyar Nyelv*, XLII, 26-34. Budapest: Kiadja A Magyar Nyelvtudományi Társaság.

8. Kmoskó, Mihály. (1927). Keleti királyok címeinek jegyzéke (Чыгыш өкүмдарларынын наамдарынын тизмеси). *Magyar Nyelv*, XXIII, 288-293. Budapest: Kiadja A Magyar Nyelvtudományi Társaság.
9. Kmoskó, Mihály. (1929). Muhammad al-‘Aufî anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete (Мухаммад аль-Ауфинин анекдоттор жыйнагынын төртүнчү бөлүгүнүн XVI бөлүмү). *Történeti Szemle*, 14, 14–54.
10. Ligeti, L. (1936). Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez (Борбор Азиянын тарыхы боюнча тибет булактары). *Kőrösi-Csoma-Archivum* (KCsA) I. Kötet. Budapest: Kiadói varrott papírkötés.
11. Minorsky, V. (1942). *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī. On China, the Turks, and India*. Arabic text (circa 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. (James G. Forlong Fund, Vol. XXII.) London: Royal Asiatic Society.
12. (МНК). Isztakhri, Ibn ‘Haukal. (1900). *A magyar honfoglalás kútfoi: a honfoglalás ezredéves emlékére*. Pauler, G., Szilágyi, Sándor, eds, pp. 216-235. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
13. Moravcsik, Gyula. (1958). *Byzantinoturcica I*. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Zweite Durchgearbeitete Auflage. Berlin: Akademie-Verlag.
14. Németh, Gyula (1922). A besenyők ismeretéhez (Печенегтер менен таанышуу). *Magyar Nyelv XVIII*, 2-7. Budapest: Kiadja A Magyar Nyelvtudományi Társaság.
15. Németh, Gyula (1930). *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Баскынчы мажарлардын түзүлүшү). Hornyánszky Viktor R.-T. M. K. Udv. Könyvnyomda, Budapest.
16. Togan, A. Z. Velidi. (1939). *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig: Kommissionsverlag F.A. Brockhaus.
17. Бартольд, В.В. (1897). *Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893-1894 гг.* Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.